

Küreselleşmenin Eşiğinde İslâm-Hıristiyan Diyalogu

İslâmiyet, kişilerin hak ve hürriyetleri ile topluluğun dirlik ve düzenini dengeye oturtan ve koruyan bir düzendir.

İslâm kelimesinin kökü “silm”dir. Silm çobanların azıklarını hayvanların yemesinden korumaları için koydukları yüksek kayadır ve insanlar oraya merdivenlerle çıkabilirler. Süllem de bu kayalığa çıkmak için ağaçları bağlayarak yaptıkları merdivendir.

Sonraları selamette olmak anlamında bu kelime selamlaşmak için kullanılmaya başlandı. İki bedevi karşı karşıya gelir de birbirleri ile selâmlaşırlarsa, artık aralarında kan da olsa birbirlerine dokunmazlar.

Kur’ân herkese selâm verilmesini ve verilen selâmın alınmasını emrederek tüm insanları genel barış içine sokmuştur. Eskiden savaş asıl barış istisna idi. İslâmiyet barışı asıl, savaşı istisna haline getirdi. Yani eskiden insanlar sebep varsa barışır, yoksa savaşırldı. İslâmiyet’te ise, sebep varsa savaşılır, yoksa barış içinde yaşanılır.

Bilindiği gibi canlılar arasında iki temel kanun vardır: Bunlardan biri “çatışma kanunu”dur. Buna göre canlılar devamlı olarak birbirleri ile çatışma halindedir. Kim zayıf ise o yenilir. Yenen ise yenilenin bedeninden beslenir, semirir ve yaşar. Burada denge çıkar çatışması üzerine kurulmuştur. Buna “kuvvet düzeni” denir.

Diğer taraftan bir çok canlı arasında dayanışma vardır. Mesela, insanın hücreleri ayrı ayrı canlı oldukları halde birbirleriyle çekişmezler, tam tersine birbirlerine dayanarak hayatlarını sürdürürler. Buna “hak düzeni” diyoruz. Yani çatışmadan herkes kendi hakkını alır. Ortaklaşa yaşama ise gelişmeye ve korunmaya sebep olur. Bunlar arasında “çıkar paralelliği” ilkesi geçerlidir.

İslâmiyet tüm insanların dayanışma içine girmelerini, çıkar çatışması içinde olmamalarını; ancak bu düzeni kabul etmeyip çatışma içinde olanlara karşı da kuvvetli olunmasını ve misli ile mukabele edilmesini ister.

İslâmiyet kişilerin hak ve hürriyetleri ile topluluğun dirlik ve düzeni arasındaki dengenin sağlanabilmesi için dört mekanizma getirmiştir: Bunlar içtihat, akit, hakemlik ve emirlik müesseseleridir.

Diğer canlılar ya kendilerini tamamen topluluklarına adanmışlardır. -Topluluk da onların tüm ihtiyaçlarını karşılamak durumundadır. Arılarda durum böyledir. Marks insanlar için bu tür bir düzen önermiştir.- Ya da her canlı tek başına kendi hayatını kendi insiyakları ile düzenler ve kendi yaşamının çaresine kendisi bakar. Adam Smith de insanlara bu hayatı önermiştir.

İslâmiyet ise bu iki hayatın uygun bir sentezi olan bir düzeni önermektedir. Yani bir taraftan ayrı ve hür yaşayan

hayvanlarda olduğu gibi kişinin hak ve hürriyetlerini korumakta, diğer taraftan topluca yaşayan hayvanlar gibi topluluğun dirlik ve düzenini sağlamaktadır. Bu şekilde yaşayan başka canlı da yoktur.

Bunu sağlayabilmek için İslâmiyet içtihat müessesesi, serbest sözleşme müessesesi, hakemlik müessesesi ve başkanlık müessesesi olmak üzere dört temel müessese getirmiştir. Hayvanlarda içtihat, sözleşme ve hakemlik yoktur. Hayvan topluluklarında gerçi bir başkan vardır. Ancak onların başkanı ile insanların başkanları arasında fark vardır. İnsan başkanını değiştirebilmektedir. Başkanın kararlarından zarara uğrarsa, hakemlere giderek zararlarını telafi etmektedir.

İnsana “sen hürsün” demekle insan hür olmaz, tam tersine onu filen hür kılmakla hür olur. Bunun için de ona hürriyetini yaşama imkanı verilmelidir. Bunu da topluluk sağlar. Yani İslâmiyet’te topluluk kişinin hürriyetini kısmak için değil, hürriyetini yaşayabilecek imkanları sağlamak için vardır. Bundan dolaydır ki devlet “hâkim” değil “hâdim”dir.

İçtihat düzeninde kişiler kendi çalışma ve yaşamaları ile ilgili kuralları kendileri koyarak hak ve hürriyetlerini korumuş olurlar. Bu kurallara topluluk karışmaz. Ancak kendilerinin koydukları bu kurallara sonra yine kendileri uymak zorundadırlar. Böylece topluluğun düzeni korunmuş olur. İnsanlar kimin ne zaman ne iş yapacağını ve nasıl davranacağını bilirler. Ona göre onun zararlarından korunur, yararlı yönlerinden de yararlanırlar. Allah sünnetullah denilen tabiat kanunlarını da bunun için var etmiştir.

Biz çevremizden ancak bu sayede yararlanabilir ve zararlarından korunabiliriz. Yoksa ateş bazen yaksa bazen ısıtsa, o zaman biz ne ısınabilir ne de yanmaktan kendimizi koruyabiliriz.

Aynı şekilde kişilerin de karakteri olmazsa, belli kurallarla hareket etmezlerse, biz onlardan yararlanamaz ve kötülüklerinden korunamayız. Batılılar bu sisteme halkın kendi kendisini yönetmesi anlamında “demokrasi” diyorlar.

İslâmiyet’in getirdiği içtihatlarda kitap, sünnet, icma ve kıyas olmak üzere “dört delil” vardır. Ancak bunlara uyup uymama, samimi olup olmama sorumluluğu kişinin kendisine ait olup hesabını Allah’a verecektir. Kişi, “ben böyle içtihat ediyorum” dediğinde topluluk ona karışmamakta ve ondan delil istememektedir. Bu husus insanın tüm hayatı için çok önemli bir husustur.

Kurallı hareketler sayesinde daha iyi bir düzen oluşur. Mesela, haftada bir sistemli olarak yıkanan kimsenin bedeni, yıkanma zamanı gelince kaşınmaya başlar. Belli saatte yemeğe alışmış kimse, o saatler gelince acıkır. Sigara içerek kendilerini zehirleyenler için de vücut bu tür bir düzenleme içine girer. Demek ki kötü davranışlar bile kurallı olmalıdır ki vücut ona karşı tedbirlerini alabilsin. Kurallı hareket etme yalnız topluluk içinde barışçı hareket etmek için gerekmiyor. İnsanı oluşturan tüm vücudun hücreleri de kurallı hareket etmektedirler.

Birbirlerine benzeyen ama aralarında işbölümü ve dayanışma olmayan halden, birbirine benzemeyen ama birbirlerine daha muhtaç ve işbirliği ile dayanışma haline geçmeye “evrim” denmektedir. İnsan nesli oluştuktan sonra sosyal evrim başlamıştır. Bu sosyal evrim kişilerin birbirinden kopuk ayrı ayrı yaşamaları yerine, birbirleri ile dayanışma ve yardımlaşma içinde birlikte yaşamaya doğru gitmedir. Bunu sağlayan tek araç ise “serbest sözleşme”dir. Serbest sözleşme kuralı da insanlara mahsus bir kuraldır. Serbest sözleşmelerle her gün değişik birliktelik ve ortaklıklar kurulur. Bu denemelerin sonunda başarıya ulaşanlar diğerlerine örnek olur ve daha çok kimse tarafından uygulanır. Zamanla eskiyerek ihtiyaçlara cevap veremez hale gelince onun yerine yeni denemeler yeni birliktelikler gelişir. İnsanlardan başka sosyal evrim yapan başka canlı türü olmadığı için onlarda serbest sözleşme de yoktur. Serbest sözleşme kuralı İslâmiyet’te içtihat müessesesi ile beraber getirilmiştir.

İnsanlar ayrı ayrı yaşarken ihtiyaçları da ayrı ayrı ve farklı idi. Oysa birlikte yaşamaya başladıklarında ihtiyaçları da çoğalmaya başlamıştır. Yeni yeni sağlık ve çevre kirliliği gibi problemler ortaya çıkmış ve tüm insanlığı tehdit eder hale gelmiştir. Bu ve benzeri ortak problemlere ancak ortaklaşa yardımlaşma ve dayanışma içinde çözüm bulabiliriz. Bu çözümler de içtihatla aranacak ve sözleşmelerle uygulama alanını bulacaktır. Bu sebeple çevreyi kirliletmeme istikametinde yasaklar koymak bir şey ifade etmez. Bu yolla sonuca varmak mümkün değildir. Serbest sözleşmeler sayesinde dayanışma ve yardımlaşma vakıfları kurulacak ve bu sayede en uygun çözümler bulunacaktır.

İslâmiyet sözleşmeler için de bazı kurallar koymuştur. Bir toplulukta icma ile sabit olan kurallara aykırı sözleşmeleri

topluluk korumaz. Bunun dışındaki serbest sözleşmeler topluluk tarafından dayanışma içinde korunur. Dayanışma, bir toplulukta birine yapılan her hangi bir haksızlığın hepsine yapılmış kabul edilerek birlikte mağduriyetin giderilmesidir. Bu mağduriyet, ortaklaşa yapılan tazminatla ve birlikte karşı koymakla giderilir. Böylece sözleşmeler hükmeden olur. Topluluğu kişiler değil sözleşmeler yönetir.

Sözleşme yapılırken taraflar tamamen serbesttirler. Sözleşme yapıldıktan sonra artık söz sözleşmenindir. Sözleşme ne derse, tarafların ona uyma zorunluluğu vardır. Ancak sözleşmenin delalet ettiği mânâ da kesin değildir. O da içtihadı bağılıdır. Uygularken her uygulayıcı sözleşmeleri kendine göre yorumlayıp uygular. Burada da içtihat kuralı geçerlidir. Kimse kimsenin amiri değildir ve kimse başka birinin anlayışına uymak zorunda değildir. Yalnız bu yorum ve anlayıştan mağdur olanlar olmaktadır. Ayrıca insanın sözleşme dışında da hakları ve görevleri vardır ve bunlar sözleşmeden doğan hakların yanında var olan tabii haklardır. Yakınlıktan doğan haklar, komşuluktan doğan haklar, emekten doğan haklar vardır. Bunların da sınırı belirlenmelidir. Çıkacak her türlü nizalarda taraflar birer hakem seçerler. Bunların verdikleri kararlara taraflar uyarlar. Hakemleri taraflar seçtikleri için kişinin hak ve hürriyetleri korunmuş olmaktadır. Hakem kararlarına uyma zorunlu olduğu için de topluluğun dirlik ve düzeni korunmaktadır. Batılılar buna yargı üstünlüğü diyorlar. Onlar da esasta yargının bağımsız ve tarafsız olması gerektiği kanaatindedirler. Ancak bunun mekanizmasını hakimlerin vicdanlarına bırakmaktadırlar. İslâmiyet ise bunu hakemler sistemi ile çözmüştür.

Nihayet, gerek kişilerin hak ve hürriyetlerini korumak, gerekse topluluğun dirlik ve düzenini sağlamak için de birtakım ortak işlerin yapılması gerekmektedir. Bu işlerin başında, hakem kararlarına uymayanları hakem kararlarına uymağa zorlama gelmektedir. Bunun için halk ocakta (aşirette), bucakta (kabilede) birer başkan seçerler. Bu aşiret ve bucakta kalanlar buranın icması ile sabit olan ortak sözleşmelere uymak zorundadırlar. Burada kalanlar, kaldıkları müddetçe başkanın verdiği kararlara uyarlar. Başkan gelecekle ilgili uygulama kararlarını alır. Hakemler geçmişle ilgili mağduriyetleri gideren kararları alırlar. Kişiler aşiret ve kabilelerini kendileri seçerler. Yani hiçbir mağduriyete uğramadan ocak veya bucaklarını her zaman değiştirirler. Ama orada oturduklarında oranın dirlik ve düzenine uyarlar ve başkanlarının verdiği kararları dinlerler. Gerek hakemlerin gerekse başkanların kararlarını adil bulmayanlar o yerden göç ederler. Demokrasi böylece oluşur. Bu başkanlık kurallarında yeni sitelerin oluşması, halkın kendi istedikleri siteleri kurması veya kişinin istediği sitelere taşınması hakkı bulunmaktadır. Böylece demokrasi beş yılda yapılan seçimle değil, istendiği zaman yer değiştirmekle sağlanacaktır.

İman, sorumluluk duygusudur. Kişinin kendisini yaptıklarından sorumlu hissetmesi ve tüm davranışları ile hesap gününe hazırlanmasıdır. Bu sorumluluk duygusu kendisini var eden Allah'a karşıdır. O'na yani Allah'a er geç hesap verecektir. Ancak Allah kendi haklarını topluluğa bırakmıştır. Kişiler topluluğa karşı yükümlü ve sorumlu olurlar. Bu Allah'a karşı yükümlü ve sorumlu olmak demektir. Bununla beraber herkes Allah'a karşı sorumlu olup kişilere karşı sorumlu değildir. Bunun başka mânâsı, herkes topluluğa karşı sorumlu olup, başkan da olsa kişilere karşı sorumlu değildir.

İslâm, diğer insanlarla barış içinde yaşamaktır. Çıkacak ihtilafları hakemler yoluyla çözmektir. "Çıkar çatışması" yerine "çıkar paralelliği" içine girmektedir. Kişilerin birbirine karışmamasıdır. İnsanlar ayrı ayrı yaşayacak şekilde yaratılmış olsalardı bu yeterli olurdu. Oysa insanlar kişiliklerini koruyarak topluluk içinde yaşayacak şekilde yaratılmışlardır. Kişi topluluk içinde doğar ve topluluk içinde yaşar. Anne babası olmasa, kişinin varlığı da söz konusu olmaz. Bitkilerde, bir çok hayvanlarda ve insanlarda çiftleşme vardır. Yavru kendisi yumurtadan çıkar ve kendisi büyür. Ancak kuşlarda ve memelilerde yavrularına bakma ve büyütme mekanizması çalışmaktadır. İnsanlar için bu tamamen farklıdır. Bir defa anne ve baba on beş - yirmi yıl çocuklarına birlikte bakar ve büyütürler. Erginlik çağlarında ve hastalık gibi durumlarda birbirlerine yardım ederler. Yaşlanınca da çocukları tarafından bakılırlar. Tüm hayatları boyunca yakınları ile yardımlaşma ve dayanışma içindedirler.

Toplu bir durumda yaşamak zorunda olan insanlar için bir çok hallerde birbirleri ile yardımlaşma zorunluluğu vardır. Ayrıca korunmak için de bir arada yaşama ihtiyacı vardır. Dayanışma, birine gelecek olan bir sıkıntıyı yardımlaşarak tümünün def etmesidir. Biri hasta olursa onun kalan işlerini diğer ortaklar yaparlar. Böylece hasta olan sigortalıdır. Bu hastalıkta böyle olduğu gibi savaş gibi afetlerin karşılanması da bu ilkeye dayanır. Bugün seni öldüren yarın beni de öldürür. O halde bugün ben bu mağdura yardım etmeliyim ki yarın da başkası bana yardım etsin. Bu dayanışma mantığı topluluğu ayakta tutacaktır.

Toplulukta dirlik ve düzen olması için topluluk içinde kişilerin adil davranması gerekmektedir. Adalette herkese ehliyetine göre görev, göreve göre yetki, yetkiye göre sorumluluk ve sorumluluğa göre de hak verilir. Görülüyor ki burada hak emeğe göre değil, sorumluluğa göre doğmaktadır. Kamu hizmetleri emeğe değil sorumluluğa dayanır.

İslâm, barış içinde bulunmadır. İman ise dayanışma içinde olmaktır. Tasavvufta iman, kişinin Allah'a teslim olarak hayrın ve şerrin Allah'tan geldiğine inanıp olayların sonuçlarından dolayı fazla üzülmemek ve olayların sonuçlarından dolayı fazla sevinmemektir. Tüm sevinci ve üzüntüyü, Allah rızasını kazanıp kazanamamış olmada bulmaktır. Sıkıntıları sabır imtihanını vermiş olarak değerlendirip sevinçle karşılamaktır. Bu imanın sağlık üzerinde ne kadar etkili olduğu iyi değerlendirilmemektedir. Aşırı duygular insanı bedenen ve ruhen yıpratmaktadır. İnsan sağlığı mutedil hallere göre düzenlenmiştir. Kelamda ise Allah ve ahiret inancı, müsbet ilmin verileri içinde ele alınması ve hakka iman edilmesi şeklinde anlaşılır. Yani kelama göre müsbet ilmin verilerini benimseme ve onun tarafı olma haktır. Doğru, yararlı, adil ve iyi olanı benimseyip onun için ölümü bile göze alma imandır. İyilik için de kriterler konmuştur. Varlık yokluktan iyidir. Sadelik karışıklıktan iyidir. Denge bozukluktan iyidir.

Siyasette iman tamamen vatandaşlık hukuku ile ilgilidir. Bir topluluğa girmek, o topluluğa güvenmek yani ona iman etmekle olur. İslâmiyet'in kabul ettiği vatandaşlık ise tamamen beyana dayanmaktadır. Kim ben neyim derse o olur. "Türküm" derse Türk, "Ermeniyim" derse Ermeni olur. "Ben Müslümanım" diyen Müslüman olur, "Budistim" diyen Budist olur. İnsan olarak herkesin kişiliği vardır. Hukuku korunur. Muhatap alınır ve davalı ve davacı olur. Sosyal grupların içinde haklardan yararlanması için kendi beyanı yeterlidir. Davranışları aksini gösteriyorsa bunu yargı belirler. Geçici olarak da başkanlar belirlerler. Asıl olan kendi beyanıdır. Aksini iddia eden ispatlamak zorundadır. Sağlık bakımından kişi hangi topluluğa katılırsa oradaki sağlık haklarından yararlanır ve yükümlülüğü yüklenmiş olur.

Yeryüzünü imar karşılığında yeryüzü insanlığın mülkü olmuştur. İmar demek, daha çok sayıdaki insanın daha uzun ömür içinde yaşama imkanının sağlanması demektir. İmar sayesinde insanlar toprağa yerleşmişler ve medeni olmuşlardır. Medeniyet beşeri olup ilim, din, ekonomi ve yönetim müesseselerinden oluşur. Bugün yeryüzünde altı milyar insan yaşıyor. Bu ancak insanlığın tarih boyunca yaptığı imar sayesinde mümkün olmaktadır.

Yeryüzü yüze yakın ülkeye ayrılmıştır. Her ülkede aynı kültüre sahip insanlar bir arada yaşarlar. Dayanışma içinde ülkelerini dış düşmanlardan ve başka kavimlerin saldırılarından korurlar. Canlılar arasında bir taraftan dayanışma, diğer taraftan çatışma vardır. Hayat dengesi böyle kurulur. Diğer canlılarda ayrı türler arasında çatışma, aynı tür içinde dayanışma vardır. Varlık dengesi böyle korunur. Bundan dolayı aynı tür varlıklar arasında daha çok dayanışma vardır. Oysa insan türü çok güçlü olduğu için onu dengede tutan başka canlı yoktur. İnsanlar uluslara ayrılmıştır. Uluslar arasında çatışma vardır. Ulus içinde ise dayanışma vardır. Bununla beraber eğer uluslar hukuk düzenine uyarlarsa, yargı üstünlüğünü kabul ederlerse, yeryüzü ve kainat geniştir. Aralarında çatışmaya gerek kalmadan da yaşayabilirler. Çünkü yeryüzü ve kainat geniştir. Oraları doldurmaya neslin ömrü yetmez. İşte uluslar dış savunmayı sağladıkları için ülkeler onlara temlik edilmiştir.

Küreselleşme, bu gün temel tartışma konularından birini teşkil etmekte ve yeni 'bin yıl'ın arifesinde bugünü ve geleceği açıklama iddiasına sahip tartışmalarda küresellik, küreselcilik ve küreselleşme kavramları birbirine karıştırılmaktadır.¹ Halbuki konunun öncelikle kelimeler dünyasında doğru bir zemine oturtulması gerekmektedir.²

Küreselleşme, son yıllarda içinde yaşadığımız devri ifade etmek için bolca kullanılan post, turbo, ultra, ileri, geç, gelişmiş, ötesi gibi kavramlardan³ farklı olarak mevcut toplumsal tanımlamalara atıfta bulunmayan yeni bir kavramdır. Aslını söylemek gerekirse üzerinde herkesin mutabık olduğu bir tanımı de yoktur. Bu durum, kavramın hem mevcut durumu hem de belli bir süreci ifade etme iddiasında olmasından kaynaklanmaktadır.

Küreselleşmenin değil ama Küreselleşme "kavramı"nın tarihi 20 Haziran 1969'dan başlatılabilir.⁴ Bilindiği gibi o tarihte Neil Armstrong yeryüzüne, bir bütün (globus) olarak bakmıştı. Yetmişli yıllarda başlayan nükleer silâhlarla ilgili tartışmalar ve Çernobil gibi olaylar dünyanın tehdit ve tehlikeler bakımından küreselleştğine dair sinyaller verirken enformasyon devrimi ve televizyonun yaygınlaşmasıyla dünya küçülerek tek bir mekân hâline gelmiştir. Bunu

teknolojide (özellikle bilgisayar) ve haberleşmedeki (özellikle de telefon ve internet) gelişmeler izledi. Bunların pazar, piyasa ve finans çevrelerinde ve insanların yaşantısı üzerindeki etkileri ise sürecin son halkalarını oluşturmuştur.

Küreselleşmeden genellikle ekonomik faaliyetlerin dünya çapında birbirine bağlanması, bağlantılı hâle gelmesi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda düşünülürse küreselleşmenin sermaye, yönetim, istihdam, bilgi, doğal kaynaklar ve organizasyonun ulusallıktan çıktığı ve tam anlamıyla birbirine bağımlı hale geldiği bir ekonomik ve siyasal yapılanma olduğu anlaşılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında küreselleşme kavramı kredi araçlarının temini, dağıtımı ve kullanımının merkezileşmesi ve buna bağlı olarak finansmanın üretim üzerindeki hakimiyetinin artması; Bilgi yapısının ve uzmanlık sistemlerinin öneminin artması; Global oligopollerin öneminin gittikçe artması; Transnasyonal bir işadamları sınıfının ortaya çıkması ve Millî devlet gücünün küreselleşmesi ve transnasyonal bir ekonomik diplomasinin ortaya çıkması gibi beş süreçle ifade edilebilir.⁶

Bu nedenle küreselleşmeyi, “dünya insanların tek bir dünya toplumunda bütünleştirilme süreçleriyle ilgili” görenler yanında “Tüm dünyanın tek bir mekân olarak kristalleşmesi, global insan şartlarının açığa çıkışı ve dünya bilinçliliği” ile izaha çalışanlar da vardır.⁷

Sosyolojik anlamda ise küreselleşme mahallî kültürlerin ve geleneksel sosyal bağların çözüldüğü, millî devletlerin belirleyiciliğinin azaldığı, gruplar ve kişiler arasındaki her türlü ilişkinin kolaylaşmış yaygınlaştığı, üretimin ve bölüşümün yeni bir dönüşüm içine girdiği, gerek toplumlar arasında gerekse aynı toplum içindeki sürtüşmelerin yayılma tehlikesinin her zamankinden daha çok olduğu, sınırların ve geleneksel aktörlerin öneminin azaldığı, farklı bir bireyselleşmenin geçerli olduğu, geleneksel sosyal kurumların fonksiyonlarını yitirdiği, dayanışmanın azaldığı, değerler sistemi henüz ortaya konulamamış bir süreç olarak tanımlanabilir.⁸

Varlığını kabullendiğimiz bir olgu olan küreselleşmenin ayırt edici özellikleri olarak ticaretin, yabancı yatırımların ve uluslararası şirketlerin etkinliklerinin artması, ulaşım ve iletişimin baş döndürücü gelişimi, insanlar, mallar, hizmetler ve sermayenin önündeki sınırların ortadan kalkması, teknolojinin dünyanın her yerinde üretime ve pazarlamaya imkân vermesi, Batı kültürünün dünyaya hakim olması, aynılaştırma ve tektipleşmenin yaşanması gibi hususlar gösterilebilir.

Küreselleşme, dünyayı global bir köy hâline getirmekte; bu “köy”de tüketim kalıpları, kurumlar ve gruplar birbirine benzeşmektedir. Bu anlamda küreselleşme büyük bir aynılaştırıcı/aynileştirici olarak görülmektedir.⁹ Bir başka ifadeyle, farklı hayat tarzları zorlaşmaktadır. Yemekten giyime, eğlenceden dinlenmeye kadar bir çok alanda “tektipleşme” süreci yaşanmaktadır.

Küreselleşmeyle birlikte çok kültürlü toplumlar ortaya çıkmakta, sosyal hayata müsamaha ve anlayış egemen olmakta ancak etnik ve kültürel çatışmalar ile birlikte şiddet artmaktadır. Radikalleşen modernliğin toplumu çözülmeye doğru götürmesi karşısında¹⁰ bunların yaşanan sürecin istisnasını teşkil ettiği, müsebbibinin de başta İslâm olmak üzere fundamentalizm olduğu söylenmektedir.

Mümkün olan bütün formlarıyla yeni bir cemaat yapılanması arayışı (lokalizm-integrizm), yeni bir dindarlık ve fundamentalizm de yaşadığımız devrin özellikleri arasındadır. Batıda kurumlara olan itimadın kaybolmasıyla birlikte kiliseden ayrı bir Hıristiyanlık,¹¹ Scientology,¹² Moon gibi “modern” tarikatlar, İslâm dünyasında siyasî yanı ağır basan bir din anlayışı veya kendine özgü bir “particilik” ilk akla gelen modern cemaat örnekleridir.

Küreselleşme, aşırı bir ferdiyetçiliği öngörmektedir. Ferdin dayanışma içinde bulunduğu aile, köy, grup gibi kurumların parçalanması, ahlakî referansların geçersiz hâle gelmesiyle ferd kimseden yardım ve dayanışma bekleyemez hâle gelmektedir. Bu ortam içinde modern sosyal hayat, yabancılaşma, güvensizlik, yüzyüze olmayan ilişkiler gibi özellikleriyle mekân ve zaman kombinasyonlarının yeniden düzenlenmesine yol açmaktadır.¹³ Sosyal ilişkilerin geleneksel çerçevesinden ayrılması ise, bireysel düzeyde güvensizlik ve korkunun ortaya çıkması bakımından büyük bir tehlike anlamına gelmektedir.¹⁴

Gelişen ulaşım ve iletişim imkânları ile artan mobilizasyon, fertlerin birbirlerine, aile ve akrabaya, toprak ve vatana olan bağlılıklarını azaltmaktadır. Önemli olan evrensel homojen kültürün değerleridir. Millî kültürlerle ilgili saplantılar, tek

pazar hâline gelen dünyada anlaşılmayı zorlaştırmaktadır. Sosyal sistemlerin sınırları millî devletlerin sınırları ile örtüşmemektedir. Bu durumda sosyolojik analizlerde Türk toplumu denildiğinde Türkiye sınırları içindeki insanların oluşturdukları sosyal yapının kastedilmesi artık mümkün olmamaktadır.¹⁵

Küreselleşme, beraberinde getirdiği bireysellik ve sosyal normlara bağlı olmama özellikleriyle bireylerin toplumsal kurumlara olan inanç ve bağlılığının kopmasına yol açmaktadır. Bütün toplumsal kurumların ağırlıkları azalmaktadır. Çünkü küreselleşme kurumların yerine atomize bireylerin ikame edilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle de gelecekte otoriter düzenlerin toplumsal birliği koruyup, devam ettirme şanslarının daha fazla olacağı öngörülmektedir.¹⁶

Erol Güngör'ün "bir cemiyetin kendi problemlerini çözmenin bir tarzı olarak benimsemiş olup kullandığı her türlü davranış sistemleri ve maddi vasıtaların bir terkibi"¹⁷ olarak gördüğü kültürü en basit bir şekilde "toplumların tarihlerinden devraldıkları maddi ve manevi mirasların toplamı" olarak tarif etmek mümkündür.

Küreselleşmenin, hayat tarzları ve hedeflerde aynışma sağlayarak, millî kültürleri aşındırıp yok edeceği, bu kültürlerin "yüksek değerler"i temelinde yeni bir "dünya kültürünün" ortaya çıkacağı ve bu kültürün de dünya barışının garantisini olacağı ileri sürülmektedir.¹⁸ Eldeki bazı veriler farklı dünyaların kültürel difüzyon boyutlarını çok aşan bir benzeşme süreciyle karşı karşıya olduklarına dair, açık ipuçları vermektedir. Kitle haberleşme araçları, turizm hareketleri, dünya ticaretindeki hareketlilik, kültür taşıyıcılarının sirkülasyonu, batı kültürü temelinde bir evrensel homojen kültür yapısına gidişe işaret etmektedir. Bu süreç içinde insanîyetçilik, ırk ayrımına muhalefet, temel hak ve hürriyetler, siyasî katılım, demokrasi gibi Batının ürettiği ve genel kabul gören ortak değerler ortaya çıkmıştır.¹⁹

Bu süreçte dayatmacı, değerlerden bağımsız yeni bir kültürün, hatta dinin empoze edilmek istendiği hissedilmektedir. Yedeğine kitle iletişim araçlarını, teknolojiyi ve sermayenin imkânlarını alarak milli kültürleri yerle bir etme niyetinde olan, üstelik bu niyetinin insanlığın hayrına olduğunu, insanlığın böyle bir dönüşüme, tektipleşmeye ve aynışmaya mahkûm olduğunu söyleyen bu kültür (global mono-kültür), tüketimin artırılması esasına dayanmaktadır.

Teknolojideki gelişmeler sayesinde kültür yeni vasıtalar kazanmakta; bu vasıtalar bir taraftan kültürün ifade gücünü artırırken bir taraftan da kültürün daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamaktadır. Eğer bu durum dengelenemezse gayelerin yerine vasıtalar geçmekte, hatta gerçek kültürde gaye olan birçok şey vasıtaların vasıtası hâline dönüşmektedir.²⁰ Modern birey, bilgiyi bizzat kendi tecrübelerinden ve iç serüveninden değil aktarma yoluyla elde etmektedir. Bu aktarım işi, kitle iletişim araçlarının şekillendirmesiyle gerçekleşmektedir.

Küresel kültürün özelliklerinden birisi de bilimin ve kültürün sponsorlar eliyle yayılmasıdır. Sponsorluk gücünü elinde tutan uluslararası sermaye, tabii olarak tüketimin artırılmasına ve Batı kültürünün yayılmasına yönelik faaliyetleri desteklemektedir. Bilim ve kültür alanında çalışanlar bu şirketlerin proje, program, yayın, ödül, teşvik vb. isimler altında aktardıkları kaynaklara bağımlı hâle gelmektedir. Bu duruma gönüllü intibak edenlerle, bu durumdan istifade etmek isteyenler bir müddet sonra birbirlerinden farksız hâle gelmektedir. İnsanlar inandıkları gibi yaşamazlarsa, yaşadıkları gibi inanmaya başlamaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında ülkemizde düzenlenen pek çok büyük organizasyonun altından Coca-Cola veya Camel gibi kökleri dışarıda bir çok dev şirketin çıkmasına şaşırılmamalıdır. Bu sebeple de ülkemizdeki mevcut sponsorluk faaliyetlerinin yakından takip edilmesi, devletin ve Türk insanının meydana getirdiği ekonomik müesseselerin Türk kültür unsurlarının işlenmesi ve yaşatılmasına destek vermeleri gerekmektedir. Türk kültürüne gönül verenlerin de yapacakları faaliyetlerde esas saikleri sponsorlardan alacakları maddî ve manevî ödüller değil, kendi millî duyguları olmalıdır.

Küreselleşme konusunda ülkemiz insanının genel bir kabulünün var olduğu gözlenmektedir. Yaygın kanaate göre, izolasyon, kervana katılma ya da batılılaşmadan modernleşmeye çalışmak şeklinde özetlenebilecek üç yol vardır. Bazı istisnalar dışında ikinci yolun öne çıktığı görülmektedir. Halbuki tarihe bakıldığında doğrusal ve determinist tarih anlayışının aksine horizontal bir tarih anlayışının daha geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır. O bakımdan tarihin iyi analiz edilmesi hâlinde belki de birden fazla yol mümkün olacaktır.

Diğer batılı toplumların yaşadıkları bazı süreçleri hiç, bazı süreçleri ise aynı uzunluk ve yoğunlukta yaşamayan ülkemizin küreselleşmeden nasıl etkileneceği alınacak önlemlere bağlı olacaktır. Burada asıl hedef, küreselleşme sürecinde

ekonomik bakımdan pasif bir rol oynayarak ülkeyi ucuz iş gücü ya da hammaddeler sebebiyle yabancı uluslararası “devler” için ideal hâle getirmenin, kültürel açıdan ise bir kültür erozyonuna uğramak değil, aktif olarak bu süreci etkilemenin yollarının araştırılması olmalıdır. Bu noktada, tarihî dinamiklerimizi ve kültürel kökenlerimizin yanında günümüz şartlarını da dikkate alarak, sadece bizim için değil, insanlık ve yukarıda işaret edildiği manasıyla “alem” için de hayırlı olacak çözümlere gidilmelidir.

Küreselleşme, hem konu hem de kavram olarak yapılan bütün tartışmalara, yayınlara rağmen henüz sistematik olarak geliştirilmiş bir teoriye kavuşturulabilmiş değildir. Gerçek olan şu ki, hayat her zaman teorilerin birkaç adım önünde yürüyor.

Küreselleşme sürecinden Amerika, İngiltere, Hollanda ve hatta Çin gibi geçmişte “dünya imparatorluğu” tecrübesine sahip olanların kazançlı çıkacaklarını, Almanya ve Balkan ülkeleri gibi sadece ulus devlet olarak var olmuş, ya da yakın geçmişte dünya sahnesine çıkan devletlerin ise bu yeni sürece intibak etmelerinin zor olacağı anlaşılmaktadır. Türk toplumu “imparatorluk” değil “dünya devleti” tecrübesiyle bu sayılanlardan daha avantajlıdır.

İnsanlığın ortak kıymetleri sayılmaya layık beşerî hasletleri, Türk kültürü kadar geliştirmiş ve yaymış başka bir kültürün olmadığı tezinden²¹ hareketle dünyanın bizim kültürümüzün teşkilatçılık, idarecilik, hakimiyet duygusu, adalet, şefkat, vakar, yiğitlik, fedakârlık, feragat ve manevî derinlik gibi mümeyyiz vasıflarına²² muhtaç olduğu düşünülebilir. Mesela, yeni dönemin en önemli özelliklerinden birisi de dünyanın ekolojik tahribat sebebiyle intihar noktasına yaklaşması ve bu konudaki tehdit ve tehlikelerin global bir mahiyet kazanmasıdır. Bu tehlikenin azaltılması için yeni değerler oluşturulmaya çalışılmaktadır. Ancak, zorlama, suni programlar başarıya ulaşmamaktadır. Türk kültürü göçebe-çadır yaşantısı, İslâm dini, dünya görüşü gibi kaynaklardan ve bizzat kendisinde mevcut (tasarruf, sadelik, az tüketim, kalıcı olmayan mimari, tabiatla iç içelik, dünya telâkkisi gibi....) özellikleriyle ekolojik tehlide en güzel cevaplara sahip bir kültürdür.

Küreselleşme, kapitalizmin toplumu kutuplaşmaya ve kamplaşmaya götüren etkilerinin “sosyalleştirilmesi” için getirilen kurumsal düzenlemeleri geçersiz hâle getirmektedir. Sosyal güvenlik kurumları ve sosyal devlet yük olarak telâkki edilmektedir. Batı toplumları bu gidişat karşısında yeni çözümler bulamazken, Türk kültürü yardımlaşma, hayır duygusu, ana-baba hakkı, vakıf müessesesi, intibak kabiliyeti ve böylesine kurumların etkin olmamasından kaynaklanan yeni durumlara hazırlıklı olma özelliğiyle toplumun devamını sağlayacak unsurlarla doludur.

Türk kültürünün küreselleşme bakımından önem taşıyan bu özelliklerini belirttikten sonra yaşanan süreçle ilgili şu tespitler yapılabilir:

Aydınlarla halk arasındaki kopukluk Türk kültürünün küreselleşme bakımından üzerinde durulması gerekli en hayati meselelerinden birisidir. Kılık kıyafet, sanat, gıda, yemek gibi hususlarda yabancı kültür unsurlarının Türk kültürü içine girme hızı ve miktarı fazla olsa da, halkın temsil ettiği yerli kültür büyük ölçüde ayaktadır. Türk insanı kültürünü koruma ve devam ettirme konusunda şaşkıncu reflekslere sahiptir. O, bilmeseydi bile sezerek bir çok tahribata müsaade etmemektedir. Dışarıya giden işçilerimizde bile yabancıya karşı bir üstünlük duygusu vardır. Buna mukabil aydın geçinen elitlerimiz tıpkı A’raf sakinleri gibi yerli kültür ile batılı kültür arasında marjinal bir varlık durumundadırlar.²³ Hem Türk kültürünün evrenselleştirilmesi, hem de evrensel değerlerin içselleştirilmesi konusunda aydınlarımız maalesef sade vatandaşlarımızın gerisinde kalmıştır. Çünkü adalet, insan hakları ve eşitlik gibi kavramlar aydınların kendi pozisyonlarına hizmet ettiği müddetle ve ölçüde benimsedikleri değerlerdir. Bu açıdan evrensel değerler ve kültür unsurlarının neler olduğunun iyi tespit edilmesi gereklidir. Unutulmamalıdır ki, kültür ve medeniyet birbirinden ayrı hadiseler değildir. Millî kültürler bir medeniyetin çeşitli manzaralarından ibarettir.²⁴

Kültür konusunda şekilde kalan, Türk insanının kabul ve takdirine mazhar olmayan uygulamalar neticesiz kalmaya mahkûmdur. “Bir odanın sıcaklığı artınca termometrenin ibresi yükselir, fakat termometreyi ısıtarak ibreyi yükselttiğimiz takdirde odanın hararetinin hiç değişmeyeceği”²⁵ gerçeğinden hareketle günümüzde moda olan yabancı dille eğitim, bilgisayar seferberlikleri gibi “çağdaşlık” adına getirilen düzenlemeleri bu açıdan değerlendirmekte fayda vardır. Diğer taraftan bu evrensel kültür unsurlarının layığıyla içselleştirilmesi için Müslüman-Türk kültürünün canlı ve diri bir biçimde mevcudiyetini devam ettiriyor olması şarttır.

Müslüman-Türk kültürü açısından bakıldığı zaman, global düşünmenin bize yabancı ve uzak olmadığı görülecektir. Allah son peygamberi Hz. Muhammed'i sadece Müslümanlar değil, "bütün insanlara sırf bir rahmet vesilesi olması için" göndermiştir.²⁶ Dolayısı ile O'nun getirdiği mesaj yeryüzündeki tüm insanlara yöneliktir. O cesedi ve maddesi ile fiilen vefat ettiğine göre O'nun evrensel mesajını diğer insanlarla diyalog içinde olan ümmeti, ümmetinden de kendilerine peygamberin varisleri olma vasfı ve ünvanı verilen ulema yerine ve muhataplarına ulaştıracaklardır. Bu iş sadece köşesinde oturarak yapılamayacağına göre onlara gidilecek ve onlarla kültürel temas yolları denenecektir.

Aslında veda haccında Hz. Peygamberin son hitabını (Veda Hutbesi) dinleyen 100 binlik Sahabe topluluğunun yaptığı da bundan farklı bir şey olmamıştır. Bu Sahabelerin çok azı bu gün Mekke ve Medine'de medfundur. Diğerleri fetih, irşad, talim ve tebliğ amacıyla dünyanın dört bir yanına dağılmış ve yayılmış vaziyettedirler. Ebu Eyyub el-Ensari Anadolu'da, Ümmü Haram Kıbrıs'ta bu amaçla bulunmaktadır. Bu gün Sahabenin bu amaçlarla "bütün milletler için bir ders,²⁷ bir öğüt olan Kur'anı"²⁸ ve evrensel mesajını iletmek için dar ve kıt imkanlarla dünyanın en uzak kesimlerinden Çin'e kadar gittikleri bilinmektedir.

Dünyayı tek bir bütün olarak kabul eden Osmanlı padişah-hâlifelerinin "Zillullâh-i fi'l arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olmaları Türklere has bir inançtır. Uygur Kağanı da 1027'de Gazneli Mahmud'a gönderdiği bir mektupta "Tanrı yeryüzü ülkelerinin hakimiyetini bize verdi" demektedir. Selçuklu Sultanı Sancar da aynı şekilde "Allah dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emanet etmiştir. Bütün emirler ve hükümdarlar bizim memurlarımızdır." demiştir²⁹ Karacaoğlan ise bunu:

"Ben dünyayı sonsuz evren belledim / Meğer dünya bir sultanlık yer imiş" şeklinde ifade etmiştir. Başka bir ifadeyle Türk kültürü, diğer yakın zaman içinde ortaya çıkan kültürlerden farklı olarak küresel bir kültürdür. Sorumluluk, bakış, planlama, kavrayış gibi kavramların hepsi küresel düzeydedir.

Çağımızda İslam Dini'nin en büyük şanssızlıklarından biri, bugün yaşamakta olan insanlar, dünya milletleri arasında çok az tanınmış olması, yahut yeterince tanınmamış olması, başka bir ifade ile olduğundan farklı tanıtılmış olmasıdır. İnsanların kafasında oluşan yanlış imajları silmek ve katıksız olarak İslam Dini'ni bütün yönleriyle tanıtmak en önemli hizmetlerden biridir.

İslam'ın dünya görüşü son zamanlarda iyice ihmal edilerek, temeli yabancılara uzanan düşünceler hakim kılınmaya çalışılmıştır. İslam'ın dünya görüşünün aynası, en önemli sorunlardan olan düşünce ve inanç özgürlüğüne getirmiş olduğu yaklaşımlardır. Uygur dünya uzayı fethetmekle insanı fethetmiş olmadı. Oysa ki evrendeki en önemli unsur insanoğludur. İslam'ın insanlığa vermiş olduğu üstün mesajlar, ona sağladığı geniş haklar ne yazık ki hala çağdaş insanlara verilmemiş durumdadır ve hala insanlar dinlerinden, ırklarından, düşünce ve inançlarından ötürü boğazlanmakta, kılık ve kıyafetleriyle uğraşmakta, her gün biraz daha baskılar artmakta, işkence ve ızdıraplar dinmek bilmemektedir. Her vesileyle çarenin demokrasi olduğu vurgulanmaktaysa da bunun dertlere çare olmadığı apaçık görülmektedir.

İslam, yaratılışının gereği insana tüm hakları vermiştir. İnsanlar arasında mal-mülk, kabile, renk, cins ayrımı yoktur. Bunlar insanı insan olarak değerlendirmede ölçü olarak kabul edilmemiştir. İnsana verilen bu değer Kur'an'da ifadesini "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Millet ve kabileler halinde topluluklar kıldık ki birbirinizi tanıyasınız. Allah katında en üstün olanınız ondan en çok sakınanınızdır." şeklinde bulmuştur.

Günümüzde dünyaya tek bir medeniyetin hakim olduğunu söylemek mümkündür.³⁰ Bazılarının, tek bir coğrafi bölgeyle adlandırmaktan kaçınmalarına ve tek bir bölgeye izafe etmek yerine bütün insanlığın ortak bir medeniyeti olarak kabul etme temayülüne rağmen,³¹ genel olarak kabul edilen isimlendirmeye bu medeniyet, "Batı medeniyeti"dir. Ancak tarihte var olan her medeniyetin kendine özgü bir paradigmaya ve bir hard core sahip olduğu söylenebilir. Bu da, başkalarının o medeniyetin oluşumunda bir etkisinin var olma gerçeğine rağmen, bu hard core'un genel yapıya rengini verdini söylemek mümkündür.³² Mesele, modern Batı medeniyetine kadar tarihte oluşmuş olan 12-20 medeniyetin tamamı din merkezli medeniyetlerdir. Bunlar ortak noktalarına rağmen, zahiri şekillenmelerinde birbirinden farklıdır.

Modern Batı medeniyetinin kendisini din dışı bir medeniyet olarak takdim etmesine rağmen, alt yapısını oluşturan iki

esastan birinin din olduğu bugün genel olarak kabul edilir: Bu yüzden, dinin toplum hayatından uzaklaşacağı ve insanların vicdanlarında olması gereken yerini alacağı şeklindeki çağdaş kehanetlerin aksine, dinin kendisini sürekli olarak toplumda hissettirdiği ve onsuz bir gelecek düşünülemediği özellikle 70'li yıllardan sonra net bir şekilde hissedildi. Bu hissediş, Doğu'da, Batı'da ve Uzak Doğu'da da vurgu farkları olmakla birlikte hissedilmeye başlandı.

Din-medeniyet-farklı kültürler ve kültür-din ilişkisinden dolayı, barışın hakim olması beklenen bir dünyada, bu barışın temel unsurlarından biri ve belki de en önemlisi din olduğundan, medeniyetler ve kültürler, zorunlu olarak dinler arası bir diyalogdur. Bu diyalog bir zorunluluk olmakla birlikte, ilk olarak ortak bir kökene sahip olan, benzer kavramları kullanan dinler/kültürler/medeniyetler arasında bir diyalogun başlaması, bunun arkasından yine ortak kavram çerçevesine sahip olan konular bazında diğerleriyle diyaloga girmek daha faydalı gibi görünmektedir.

Bu diyalogun önce tarihsel ve köken itibarıyla ortak noktaları diğerlerine kıyasla oldukça fazla olan ve semitik kökenli ya da İbrahimi dinler diye ifade edilenler arasında olması daha uygundur. Aynı yaklaşımın aynı tarihsel kökenlere sahip, aynı kavramsal çerçeveyi kullanan uzak doğu dinlerinden Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm, Zen Budizm ve Şintoizm için de geçerli olduğu söylenebilir.

Kur'an inerken tek düze bir toplum bağlamında inmemiştir. İlahi kitapları Yaratıcının tenezzülen insanlarla konuşması olarak kabul edersek, onu bir monologdan öte bir diyalog olarak görebiliriz. Diyalogdan kastımız, Müslümanların içinde yaşadıkları problemlerin yukarıya arz edilmesidir. Kur'an'ı, böyle bir diyalog sonunda gerçekleşen bir metin olarak düşünebiliriz. İslam tefsir geleneğinde bazı ayetlerin sebep-i nüzulünden söz edilirken, bir anlamda kastedilen şey bizim anlatmak istediğimiz meseledir. Bu diyalogun bir sonucu olarak Kur'an kendisinin ve Hz. Peygamberin muhatap olduğu insanları inanan ve inmayan olmak üzere önce ikiye ayırır. Sonra inananları da Müslümanlar, ehl-i kitap ve müşrikler olmak üzere üçe ayırır. Ehl-i kitap içine ilahi kökene sahip olduklarını zikrettiği grupları dahil eder: Bu gruplar içinde en açık bir şekilde yer alanlar; Yahudiler ve Hıristiyanlardır. Bunlara hitap ederken, onları ifade etmek için Nasarâ, Yehûd gibi isimleri kullanmakla birlikte ikisine birden özellikle "ehl-i kitab" olarak seslenir. Sabileri de bu gruplarla birlikte andığından³³ onu da bu grubun içine katmak mümkündür. Müşrikleri ise Allah'a inanıyor olmalarına rağmen, yukarıdakilerden farklı bir gruba yerleştirir. İnanmayanlar grubu içinde ise, günümüzün materyalistleri olarak isimlendirilebilecek olan dehriyyun yer alır.³⁴

İslam'ın çok kısa bir sürede Arap yarımadasının ve orta doğunun tamamına yayılmasının temel sebeplerinden biri, İslam'ın inanlarına kazandırdığı dini coşku ve Allah'ın dini insanlara ulaştırma isteği ise diğeri de, Bizans ve Sasaniler arasındaki mücadele ve İslam'ın yayıldığı alanlarda bulunan gayr-i Müslimlerin çabaları olmuştur.

Hıristiyanların kendi dindaşlarının aleyhine olarak, Müslümanlara yardım etmelerinin sebebi, inançlarından taviz vermedikleri için onlar tarafından dini baskıya maruz kalmaları olduğu, bizatihi bu kişiler tarafından kaleme alınan eserlerde ifade edilmiştir. İslam toplumu çok dinli ve çok kültürlü bir özelliği sahipti. Bu toplumun içinde orta doğuda bulunan bütün dini gruplar yer almaktaydı. Devletin hakim unsuru Müslümanlar olmasına rağmen, can, mal, din ve vicdan hürriyeti açısından Müslümanlarla aralarında bir fark yoktu. Zaman zaman yaşanan ve gayr-i Müslimlerin konumlarından kaynaklanan tepkiler dikkate alınmazsa, genel olarak İslam toplumundaki İslam dışı unsurların konumları itibarıyla muadil uygulamalara nazaran oldukça iyi durumda olduğu, hem batılılar hem de Müslümanlar tarafından ifade edilir.³⁵

Ancak bütün bunlara rağmen, özellikle Hıristiyanlık ve İslam, misyoner bir özelliğe sahip olmalarından dolayı, aralarındaki tartışma kaçılmazdır. Bu yüzden de, iki din arasında, erken bir dönemden başlamak üzere, tarihi günümüze kadar uzanan bir reddiye geleneği oluşturacak nitelikte bir edebi tür ortaya çıkmıştır. Bu geleneğin en eski belgeleri Hıristiyanlar tarafından kaleme alınanlardır. Müslümanlar tarafından yazılanlar ise, onuncu yüzyıla başlar.³⁶

Müslümanların diğer dini unsurlara özellikle de ehl-i kitaba yönelik eleştirilerinin ilk örneğini bizatihi Kur'an'da görmek mümkündür. Kur'an'da hem onların bir takım inançlarını eleştiren hem de müşrikler ve dehrilere karşı onların tarafını tutar mahiyette ifadeler de bulunmaktaydı.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki dini anlamdaki ilk birliktelik, Hz. Peygamberin kendilerini Medine mescidinde

ağırladığı ve kendileriyle dini anlamda tartışmaya girdiği, kendilerini İslam'a davet ettiği Necran heyetiyle olan birlikteliktir. Necran heyeti, İslam'ı kabul etmemiş ancak, cizye vermeyi kabul ederek Mekke'den ayrılmıştı. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki dini tartışmalar daha sonra da bu ilk örneği çağrıştıracak bir tarzda, karşılıklı sohbetler şeklinde olmuştur.

Müslümanlar tarafından Hıristiyanlara yönelik olarak kaleme alınan reddiyelerden günümüze kadar gelen en eski metin Ali Rabben et-Taberî'nin er-Red ale'n-Nasarâ ve ed-Dîn ve'd-devle adlı eserleridir.³⁷ Ali b. Rabben'e kadar farklı metinlerde bulunan Hıristiyanlıkla ilgili bilgiler, orijinal olanların yanı sıra çoğunlukla, halk arasında yaygın olarak bulunanlardan alınmış olma görüntüsünü vermektedir. Ali b. Rabben ve diğer mühtedilerle birlikte Müslümanların Kitab-ı Mukaddes hakkındaki bilgi noksanlığı da giderilmeye başlanmıştır. Ancak bu, kaleme alınan Hıristiyanlığa yönelik metinlerin hepsinin bu özelliğe sahip olduğu anlamına gelmemelidir.

İster kitap şeklinde (monolog), isterse karşılıklı konuşma şeklinde yapılmış olsun, Müslüman-Hıristiyan diyalogunda, Müslümanların Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara yönelik olarak ileri sürdükleri, onları tenkit ettikleri ya da onlardan cevap bekledikleri konular genel olarak: Teslis ve doktrini ve onun reddi; Teslisten kaynaklanan Hıristiyan mezhepleri; Hz. İsa'nın bir insan ve peygamber oluşunun ispatlanması; kefarete ve çarım; Tahrifat meselesi ve Hz. Muhammed'in Kitab-ı Mukaddes'te müjdelmesi meselesi³⁸ gibi konulardır.

Aydınlanmayla birlikte Hıristiyanlığa yönelik düşmanca düşünceler bütün dinleri içine alacak şekilde genişletilmiştir. XIX. yüzyıl misyonerliğin yaygın bir şekilde uygulandığı bir dönem olmasından dolayı, diğer dinlere bu arada İslam'a yönelik oldukça olumsuz bir bakış hakimdir. XIX. yüzyılda başlayan İslam çalışmaları İslam hakkında batıdaki bilgi birikimine büyük bir katkıda bulunmuş Avrupa'nın her tarafında misyonerlik ve sömürge hareketiyle eş zamanlı olarak İslam'ı bir araştırma konusu olarak ele alan birimler çoğalmış ve bunun sonunda oryantalizm denen müstakil bir akademik birim ve oryantalistler diye ifade edilen bir bilim adamı grubu ortaya çıkmıştır.

Ancak, İslam'ın her alanı, tarihi, sanatı, akidesi ve ruhi hayatını alacak kadar geniş bir alanda çok ciddi çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Descartes'in araştırma konusunu en küçük parçalara ayırma metodunun bir yansıması olarak İslam parçalanmış ancak yeni bir anlayışın oluşturması için gereken sentez çalışması kasti olarak yapılmamıştır. Ya da yapıldığında da anlamaya yönelik olmaktan ziyade, çarpıtmaya yönelik olduğundan yine ortaya objektif bir imaj çıkmamıştır.

"Yüzyıllar boyunca, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında çekişmeler ve düşmanlıklar hiç de az olmamışsa da, Kutsal Konsil, herkesi, geçmişini unutmaya, karşılıklı anlayış içinde içtenlikle çabalamaya, tüm insanlar için sosyal adaleti ahlaki değerleri, barış ve özgürlüğü beraberce savunmaya ve sağlamaya çağırılmaktadır."³⁹

Bu iki metin Hıristiyan dışı dinlerle iyi ilişkiler kurmayı amir bir özelliğe sahip olduğundan bunun bir gereği olarak, "Hıristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası" adında bir birim kurulmuştur (1964). Üst seviyede bir Kardinalin başkanlık ettiği bu Sekreteryaya, Roma'da bulunmakta ve kendisine bağlı çalışanları ve bölgesel piskoposlar ve konuyla ilgili uzmanlarla işbirliği yaparak faaliyetlerini devam ettirmektedir. İlk başkanlığını Kardinal Marella'nın (1964-1973) yaptığı Sekreteryaya daha sonra Kardinal Pignedoli (1973-1980) ve Monsenyör Jean Jadot (1980-1984) başkanlık görevinde bulunmuştur. Daha sonra Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili olan Sekreteryanın bugünkü başkanı, Kardinal Arinzi'dir.⁴⁰ Bu Sekreteryanın kuruluşundan itibaren İslam'la ilgili bir bölüm bulunmaktadır (22 Ekim 1974). Bu bölümün ilk başkanlığını, on yıl Afrika Misyonerler Topluluğu'ndan Fr. Coug yapmıştır. Ondandan sonra sırayla, Suriyeli Abou Mukh'un başkanlığını yaptığı bölüme Thomas Michael bakmaktadır. Diyalog kararının alındığı 1964 yılından 1969 yılına kadar bu eyleme yönelik hiçbir faaliyet yapılmamış ve Papalık ifade edilen ve diyalogun alt yapısını oluşturan kurumları oluşturduktan sonra, ancak 1969'dan itibaren fiili olarak diyalog sürecine başlamıştır. Katolik Kilisenin yanı sıra Kotolik olmayan Hıristiyanlardan oluşan 1948'de Hollanda'da Kurulan Dünya Kiliseler Birliği de, en son 1971'de Etiyopya Adis Ababa'da yapılan toplantısında diyalog sürecinin alt yapısını tamamlayarak, bu faaliyetteki yerini almaya başlamıştır.

1964'de kabul edilen ve 1969 yılından itibaren başlayan Müslüman-Hıristiyan diyalogu çalışmaları karşılıklı ziyaretleşmeler, ortak toplantılar, bu ilişkiler ve ya da bu ilişkilerle ilgili kanaatlerin ifade edildiği dergiler çıkarmak ve farklı alanlarda işbirliği yapmanın yollarını arama şeklinde devam etmektedir. Ancak bugün devam eden diyalog

çalışmaları, sıkıntısız ve problemsiz değildir. Diyalog çalışmalarının kendi içinde bir takım çıkmazları vardır ve bu çıkmazlar diyalog sürecinin sağlıklı bir şekilde devamını engellemektedir.

Müslümanların

Diyalogdan Beklentileri

Müslümanlar, diğer dinlerle, özellikle de Hıristiyanlarla diyaloga girmek için hem tarihsel tecrübeleri hem de bizatihi kutsal metinlerinden kaynaklanan uygun bir atmosferde bulunmaktadır. Çünkü, Kur'an-ı Kerim, insanların birbirinden ayrı gruplar halinde yaratıldıklarını, bundan maksadın da birbirleriyle tearüf olduğunu ifade eder.⁴¹ İnsanların, zorla Müslüman yapılmalarının yasaklayan metinler; onlarla en güzel şekilde konuşmayı ve tartışmayı tavsiye ederken⁴² İslam'ı bir din olarak benimsemeyenlere, "sizin dininiz size;⁴³ benim dinim bana" diyerek, zimmet ahdi ile İslam toplumunun bir ferdi olarak varlıklarını devam etmelerine izin verir.

Bu Kur'anî temeller, tarihsel uygulamaya da yansımış ve İslam toplumlarında, Müslümanlar hep gayr-i Müslimlerle beraber yaşamışlar ve belki de, -modern anlamda olmasa da- diyalogun ilk örneklerinin (Timotheus'un Halife Mehdi olan karşılıklı konuşmaları) bu toplumlarda meydana geldiğini söylemek mümkündür.

İki din arasındaki ilişkilere bakıldığında, bu iki dinin tarih boyunca birbirlerine karşı hem teolojik anlamda hem de siyasi anlamda karşı karşıya bulunmalarını sağlayacak bir ortam bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak, İslam dünyası yapı itibarıyla kültürel ve dinsel çoğulculuğu reddedemeyeceği bir ortamı miras almıştır. Bu yüzden de, diğer din ve inanç sahiplerine dini, hukuki özgürlük vermiş ve adalet esası üzerine bir sosyal yapı tesis etmeye çalışmıştır.

Hıristiyanlık başlangıçta gerçekten çok büyük zulümler görmüş ancak, işin garip tarafı, kendisi devlet dini ilan edildikten sonra, aynı şeyi kendi dışındaki bütün inanç sahiplerine ve tarihinin büyük bir kısmında da kendi içinde ve heretik saydıklarına yapmaktan çekinmemiştir. Bu yüzden hakim olduğu bölgelerde, kendisinin dışında din ve inanç sahibi bulunmasına izin vermemiştir. Bu yüzden Hıristiyanlığın diyaloga yönelik tavrı, bu tarihi geçmiş göz önünde bulundurulduğu zaman insanlık adına bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Gerekçesi her ne olursa olsun bu tür bir dinler arası diyalogdan kaçınmak mümkün değildir. Din adına diyalogdan kaçınmanın insanlık adına çok büyük bir vebali vardır. Çünkü, din gittikçe daha çok gündeme gelmekte ve insanlar globalleşen dünyada, benliklerini muhafaza etmeye gayret etmektedirler. Kimlik, tarih ve kültürden oluştuğu; tarihin büyük bir kısmı ve kültürü oluşturan unsurlar da ağırlıklı olarak dini olduğundan, din belirleyici özelliğini arttırmaktadır. Bu olgunun altyapısını nelerin oluşturduğuna dair bir çok şey söylemek mümkün: Modern dünyanın insanları bütünüyle maddi şeylerle doyurmaya çalışması; insanları tek düze bir hayat, tek düze bir birey; bireysel farklılıkları ortadan kaldıran bir anlayışı hakim kılmaya yönelik eğitim, eğlence, tüketim malzemeleri üretimi gibi şeyler insanların tarihten gelen ve kaşiflik kökenlerini oluşturan farklılıklarının ortadan kalması anlamına gelmektedir.

Diyalogdan kaçınmak Müslümanlara gerçekten büyük bir vebal yükler. Çünkü, siyasi ortamın hazırlayıcılarının, insanlığın geleceğini kana ve savaşa boğmak amacıyla, diyaloga değil de savaşa, çatışmaya yönelik, medeniyetler çatışması gibi teoriler ürettiği bir ortamda, çok zayıf bir ışık da olsa gelecekte aydınlığın ve barışın hakim olmasına yönelik bu tür çağrılar karşılıksız kalmayacaktır. Bu diyalogun alt yapısı hazırlanmaz ve gereken önlemler alınmazsa, o zaman Huntington'un teorisi, meşruluk kazanmış olur.

Diyalog, Müslümanlar İçin

Kaçırılmaması Gereken Bir Fırsattır

Bütün bu yaklaşımların temel hareket noktası -Müslüman muadillerinde de olduğu gibi-, oluşturulan imajın sahibinin bu imajın oluşmasında hiçbir katkısının olmamasıdır. Yani, oluşturulan imajlar, nesnel temelleri olmayan, kurgusal imajlardır. Bu imaj oluşturma sürecinde, dini ve siyasi kaygılar da işin içine dahil olduğunda, ortaya çıkan, çarpıtılmış, acayip bir şeye dönüşmektedir. Bu yüzden, -aynı şey Hıristiyanlar için de geçerli olmakla birlikte-, Müslümanların kendilerini, olduklarını düşündükleri şekilde anlatmalarını sağlayacak bir ortamın olması, aranan ancak bu zamana kadar bulunması mümkün olmayan bir imkan ve fırsattır. Böyle bir fırsatın, her ne gerekçe ile olursa olsun elden kaçırılması,

sonradan ortaya çıkabilecek olan pişmanlıklara yol açabilir.

İnsanların birbirlerini, dinlemek ve öğrenmek maksadına yönelik böyle bir ortamın oluşturulması, oluşturulan imajların ya hepten ortadan kalkmasına ya değiştirilmesine ya da aralıklarındaki farklılıkların daha belirgin hale gelmesine yol açar ki, bu sonuçların her biri kendi içinde ayrı bir değere sahiptir.

Hıristiyan dünyanın, bu faaliyeti bir Hıristiyanlaştırma faaliyeti olarak görmeleri de, vurgulamaya çalıştığımız gibi, zikredilen gerçeği değiştirmez. Gerçek niyet, İslam'ı tebliğ etmek olmasa bile, zımnen bir tebliğin varlığını düşünmekte mümkündür. Çünkü, İslam'ın tebliği çerçevesinde meseleye bakıldığı zaman bile, zaten Müslümanların diğer insanlara dini tebliğ yapma görevleri bundan daha fazla bir şeyi içermez.

Kur'an-ı Kerimde "Ey iman edenler!" diye başlayan ayetler iman edenler için hükümler ifade ederken, Allah Teala bazı ayetlerde topyekün insanlara seslenir. "Ey insanlar!" şeklinde başlayan bu ayetlerde inansın inanmasın bütün insanları ilgilendiren konular ele alınır ve bütün insanlığı ilgilendiren hükümlere varılır. Bunlara örnek olarak aşağıdaki hükümler gösterilebilir.

- 1- Bütün insanlar doğuştan günahsızdır. Suç ve ceza mefhumları ergenlikten itibaren söz konusudur.
- 2- İnsanlar Hz. Adem'in çocuklarıdır ve eşit haklara sahip olarak doğarlar.
- 3- Her doğan canlı yaşama ve özgürlük hakkına sahiptir.
- 4- İnsanların canları, malları ve ırzları koruma altında olup kutsaldır.
- 5- Adalet dünya hayatının temelidir. Herkes adaletten pay alma hakkına sahiptir.
- 6- İnsanların meskenleri koruma altındadır. İzinsiz girmek yasaktır.
- 7- Başkalarına zarar vermedikçe insanların neyle uğraştıklarıyla ilgilenmek (tecessüs) yasaktır.
- 8- Ferdi sorumluluk esastır. Kimse kimsenin yaptığından dolayı sorumlu tutulamaz.
- 9- Herkes, istediği gibi düşünme ve düşündüğünü açıklama hakkına sahiptir. (Kur'an kendisine karşı çıkanlara her türlü yolu denemeleri için meydan okur)
- 10- İnsanlar, inanç özgürlüğüne sahiptirler.
- 11- Hiç kimsenin malı haksız yollarla gasp edilemez.
- 12- Herkes kazanma hakkına sahiptir. Rantiyecilik yoktur.
- 13- Herkes siyaset yapma hakkına sahiptir.
- 14- Zulmün, işkencenin ve haksızlığın her çeşidi yasaklanmıştır. Zulüm yasak olduğu gibi, zulme karşı çıkmamak ta yasaktır.
- 15- Her insan eğitim ve öğretim özgürlüğüne sahiptir. Öğrendiklerini başkalarına öğretme hakkına da sahiptir.
- 16- Hakların korunması için şahitlik yapma ve isteme hakkı vardır.
- 17- Ailede ana-babaya itaat esastır.
- 18- Devlet hizmetinde çalışan ya da özel işlerde çalışanların devlet ya da işverenleri üzerinde günün koşullarında normal şartlarda geçinebilecekleri bir ücret alma hakları vardır.

Önemli olan, Globalleşen dünyada nelerin olacağı ve olanların ülkemiz ve inançlarımız açısından ne getirip ne götüreceği ise bu konuda fikir üretmek gerekecektir. Bilişim sektörünün gelişmesi neticesinde dünya alabildiğine küçülecek ve toplumlar, inançlar ve kültürler birbirine daha fazla yaklaşacaksa; Tutarlı, mantıklı ve sağlam kültürler diğerlerini etkileyecekse; dayatmacı ideolojilerin sonu gelecek ve hoşgörüyü ve daha fazla özgürlüğü esas alan sistemler tutacaksa; Maneviyat ağırlıklı bir sistem hayat bulacak ve insanlar tabii şeylere, fitri olana yönelecek, tabiat eczanesine dönüş yaşanacak, beden sağlığı ile birlikte ruh sağlığı gündemde kalacaksa; İnsan hakları konusunda çifte standartlar azalacak, sivil inisiyatif canlanacak, demokrasi gerçek ve en geniş boyutlarıyla uygulanacaksa; Hıristiyanlık tasaffi edip İslam'a yaklaşacak, İslamiyet en yükselen değer olacak, İslam hakikatleri, ilmin ve fennin doğruları haline gelecekse; İnsanların dini inançlarıyla, mukaddesatlarıyla uğraşanlar hüsrana uğrayacaklar, metafizik konulara ilgi artacak, uzaya taşınma ebediyet iştiağını kamçılacaksa; okuyanlar bilim ve teknolojide ilerleyecek, cahillerin payına sürünmek, ezilmek ve horlanmak düşecekse küreselleşmeden biz neden ürkelim ki.

Bize düşen hazırlıklı olabilmek ve ayakta kalabilmektir. Ayakta kalmakta endişemiz varsa yapılacak tek şey "Çöl Kaplanı" filminde Ömer Muhtar'ın dile getirdiği tavsiyeye sarılmak: Neremiz zayıf ise orayı güçlendirmek. Bu gözle baktığımızda küreselleşen dünyada inançlarımız ve ülkemiz açısından hayırlı şeylerin olacağını varsayabiliriz.

1. Ulrich Beck, Die Eröffnung des Welthorizontes: Zur Soziologie der Globalisierung, Soziale Welt, 5, (4:3-16) 1997.
2. Cemil Meriç, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, 303-309, İstanbul, 1997.
3. Ulrich Beck, Politik in der Risikogesellschaft, 55, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1991.
4. Ralf Dahrendorf, "Die Globalisierung und ihre sozialen Folgen werden zur nächsten Herausforderung einer Politik der Freiheit" Die Zeit, (14.11.1997)
5. Zbigniew Brzezinski, Kontrollden Çıkmış Dünya: Yirmi Birinci Yüzyılın Arifesinde Dünya Çapında Karmaşa, 155, 2. Baskı, İstanbul, 1996; Ali Mohammadi, "Kültür Emperyalizmi ve Kimlik Sorunu" Yusuf Kaplan, Enformasyon Devrimi Efsanesi, 323, Kayseri, 1991.
6. Friedrichs Jürgen, "Globalisierung-Begriff und grundlegende Annahmen" Aus Politik und Zeitgeschichte, 3-5, 1997.
7. Habibul Haque Khonder, "Globalleşme Teorisi: Eleştirel Bir Değerlendirme", Türkiye Günlüğü, 44: 65-78 1977 (The Journal of Scua Studies, Sayı:73, Haziran 1996'dan Çeviren: Betül Duman)
8. Mustafa Özel, Değişim ve Kriz, 32, İstanbul 1995.
9. Ralf Dahrendorf, "Die Globalisierung und ihre sozialen Folgen werden zur nächsten Herausforderung einer Politik der Freiheit" Die Zeit, 14.11.1997.
10. Gunter Hofmann, "Ein Mann macht sich unbeliebt" Die Zeit, 02.01.1998.
11. Der Spiegel, Jesus, allein zu Haus, Glauben ohne Kirche, 52: 58-73, 1997.
12. Der Spiegel, "Scientology), 45 (3.11.1997): 65-67, 1997.
13. Dirk Richter, "Weltgesellschaft" Georg Kneer (Ed.), Soziologische Gesellschaftsbegriffe, München, 185-204,1997.
14. Antony, Giddens, Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age, Cambridge 1991.
15. Niklas Luhmann, Soziale Systeme, Grundriß einer allgemeinen Theorie, 571vd. Frankfurt/Main 1993.
16. Ralf Dahrendorf, "Die Globalisierung und ihre sozialen Folgen werden zur nächsten Herausforderung einer Politik der Freiheit" Die Zeit, 14.11.1997.

17. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 31, İstanbul, 1996.
18. Panajotis Kondylis, "Globalisierung, Politik, Verteilung" Die Zeit, 29.11.1996.
19. M. Naci Bostancı, Kültür ve Değişme, 31-36, İstanbul, 1990.
20. Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, 23, Ankara 1980.
21. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 78; İstanbul, 1996.
22. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 79; İstanbul, 1996.
23. Erol Güngör, Dünden Bugünden, Tarih-Kültür-Milliyetçilik, 149, İstanbul 1995.
24. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 101, İstanbul 1996.
25. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 104, İstanbul, 1996
26. Enbiya Suresi, 21/107.
27. Kalem Suresi, 68/52.
28. Sad Suresi, 38/87.
29. Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, 108-109, Ankara, 1980.
30. Bundan önceki medeniyetler belirli bir coğrafyaya hakim olmuşlardır. Batı medeniyeti ise, alem-şumül bir medeniyet haline gelmektedir. Mete Tunça, "Moderniteyle Birleşmenin Yolları Olabilir mi?" Teorinin Aynasından Görülen Pratik: Sosyal Bilimler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995,
31. Binnaz Toprak, "Medeniyet, Din ve Çatışma", Medeniyetlerarası Diyalog, Uluslararası Sempozyum, 18-20 Eylül 1998, Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, yersiz, tarihsiz, s.135.
32. Frankfurt da, bu hard core, "form" der. "Bir uygarlığı, onun çeşitli görünümleri arasında görünen belli bir uyumluluğa bakarak, onun ahlak değerlerine, dinine, edebiyatına ve sanatına, siyasi kurumlarını ve yargı organlarını biçimlendiren belli bir kültürel biçime bakarak tanırız. Bir uygarlığın kolayca kavranabilecek bir şey olmayan bu çetin kimliğine onun biçim "formu" denmesini öneriyorum. Bir uygarlığın, zaman içinde değişmelere uğramakla birlikte, hiçbir zaman yok olmayan yanı, işte onun bu biçimidir. Ve bu "biçim", bir dereceye dek, onun içinde saklı etmenlerin (gelişmesinin) bir dereceye dek de dış güçlerin (tarihsel olguların) etkisiyle değişir. Böylece görülen değişmelerin tümüne ise, bir uygarlığın "dinamikleri" denmesini öneriyorum., Frankfurt, a.g.e., s, 17.
33. "İnananlar, Yahudiler, Sâbiler ve Hıristiyanlar (dan), Allah'a ve ahiret gününe inanan ve iyi işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir" Maide 5/69. Yusuf Ali Hac 22/17'de ki, "İnananlar, Yahudiler, Sâbiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve (Allah'a) ortak koşanlar... Allah, kıyamet günü bunlar arasında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir", bütün inanç gruplarının zikir olarak görür. Burada aralarında herhangi bir tercihte bulunmaksızın nötr olarak zikreder ve Allah'ın onların aralarında kıyamet günü hüküm vereceği zikredilir. A. Yusuf Ali, The Holy Quran, translation and commentary, daru'l-Kur'ani'l-Kerim, Beyrut s. 854. 2789 nolu dipnot.
34. Dehrî dışındaki gruplar hakkında kullanılan diğer kelimeleri ve onların hadislerdeki yansımaları için bkz. Ahmet Özel, "Gayr-i Müslim", DİA, s.418.
35. Abbasiler Dönemi de dahil, Hıristiyanların İslam dünyasındaki durumları hakkında bkz. Levent Öztürk, a.g.e.; Yahudiler için bkz. Bernard Lewis, İslam Dünyasında Yahudiler (The Jews of Islam), terc. Bahadır Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara, 1996; Adam Mez, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, trc. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000,

s.47-78; Yahudilerin İslam ve Hıristiyan dünyasındaki durumlarını incelemeye yönelik karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Mark R. Cohen, Under The Crescent and Cross, The Jews in the Middle Ages, Princeton Univesity Press,Princeton, New Jersy, 1994; aynı eserin Türkçesi için, Hilal ve Haç Altında, Sarmal Yayınları.

36. Harman, a.g.e, s. 97.

37. Ali b. Rabben et-Taberî'nin bu kitapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Aydın, a.g.e; Necip Taylan, "Ali b.Rabben et-Taberî"; Mahmut Kaya, "er-Red ala'n-nasârâ" ve "ed-Dîn ve'd-devle", DİA..

38. Bu konulara ve onlara Müslüman reddiyeciler yaklaşımları hakkında bkz. Mehmet Aydın, a.g.e., s.113-230.

39. Bu iki metnin tercümesi de Lütfullah Göktaş, II. Vatikan Konsili Belgelerinde Müslümanlara İlişkin İbaraların Çevirisi Üzerine, İslamiyat, Ankara,3/ 4, s.186, 189'dan alınmıştır.

40. Abdurrahman Küçük, a.g.e., s.46-47.

41. Hucurât 49/13.

42. Ankebût 69/46.

43. Kâfirûn 109/1-6.

Hüdaverdi ADAM